

спр. 43, арк. 8, 8 зв.

⁵ Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 20, арк. 24.

⁶ Державний архів Рівненської області. - Ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

⁷ ЦДІАК України. - Ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 254, 254 зв.

⁸ Алабин П., Коновалов П. Сборник о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. - Самара, 1888. - С. 204.

⁹ Там же. - С. 374.

¹⁰ Там же.

¹¹ Державний архів Рівненської області. - Ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 62.

¹² Арсеньев К. Город // Энциклопедический словарь. - СПб., изд. Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. - 1893. - Т. IX. - Кн. 17. - С. 327.

¹³ ЦДІАК України. - Ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 44, 44 зв.

¹⁴ Там же. - Арк. 52, 52 зв.

¹⁵ Там же. - Арк. 53.

¹⁶ Там же. - Арк. 45, 46.

¹⁷ Там же. - Арк. 153 зв, 154.

¹⁸ Там же. - Арк. 220.

¹⁹ Там же. - Арк. 217.

²⁰ Там же. - Арк. 222.

²¹ Там же. - Арк. 226.

О.П.Прищеп (Рівне)

МІСЬКА РЕФОРМА 1892 р. ТА ЇЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ

Усього лише трохи більше двох десятків років відділяють у часі діяльність виборних органів влади міст, запроваджених у царській Росії, згідно з міським положенням 16 червня 1870 р., від тих, які розпочали свою діяльність за відповідним положенням від 11 червня 1892 р. Дія цих документів поширювалася, зокрема, й на міста Волинської губернії.

З дванадцяти офіційно визнаних міст Волині п'ять були приватновласницькими (Дубно, Острог, Рівне, Ізяслав, Старокостянтинів). Їх статус не дозволив швидко реалізувати в них першу міську реформу другої половини XIX ст. Невизначеність юридичних і економічних прав жителів у взаємовідносинах з володарями цих приватних міст викликала в урядових колах справедливі побоювання стосовно ефективності реформування у них інститутів громадського управління. Ось чому лише 29 квітня 1875 р. царський уряд оприлюднив спеціальні правила що-

до запровадження реформи в містах західних губерній, у тому числі й на Волині¹. Згідно з цим указом, у приватновласницьких містах положення 1870 р. було введено із значними обмеженнями всестанового характеру виборних органів міської влади. Однак навіть ці спрощені управління міст мали вирішувати ряд покладених на них завдань самостійно, оскільки їх господарські справи вилучалися з підпорядкування міській думі Новограда-Волинського².

На Волині, як і в цілому у Російській імперії, міська реформа 1870 р. відіграла позитивну роль у становленні органів громадського управління. Проголошений нею всестановий характер виборних органів міст, а також узаконений дозвіл останнім самостійно вирішувати свої господарські справи сприяв зростанню ролі та авторитету органів міського самоуправління.

Проте наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. царський уряд змінив свою політику щодо виборних органів міст з метою обмеження дії принципу самоуправління як одного з головних, на якому базувалася їх діяльність. Саме таким чином царська адміністрація намагалася включити ці органи в загальну систему державних установ, розуміючи при цьому, що повністю позбавити їх самостійності було б недоцільно, оскільки на них покладалося вирішення ряду важливих питань.

Згідно з положенням 1892 р. діяльність органів міських самоуправлінь, як і раніше, обмежувалася колом виключно господарських проблем. Водночас залишався незмінним розподіл розпорядчих (у вигляді міської думи) та виконавчих (у вигляді міської управи) функцій виборних органів влади. Щоправда, обов'язки як голови думи, так і голови управи поєднувала одна особа, що вкрай утруднювало контроль міських управлінь за своїм виконавчим органом³.

Суттєво змінювався характер відносин міських громадських управлінь з державною адміністрацією. Остання не лише зберігала за собою право контролю за законністю рішень виборних органів влади, а й в односторонньому порядку вирішувала, наскільки доцільні ті чи інші їх кроки.

Нововведення стосувалися і самого виборчого закону. Згідно з положенням 1892 р. встановлювався високий майновий ценз, який значно обмежив кількість міських виборців, надавши переваги найбільш заможній частині городян – дворянам та купцям. Офіційно ж прийняття нового міського положення розцінювалося царським урядом як можливість покращити діяльність громадських управлінь міст.

Невдовзі після опублікування положення від 11 червня 1892 р. місцевий губернатор розіслав у всі повітові міста циркуляр щодо впровадження міської реформи на Волині. Посилаючись на вказівки, розроблені Мі-

ністерством внутрішніх справ, він зокрема що в губернському центрі здійснення реформи повинне розпочатися відразу, а у решті міст вона має бути запроваджена поступово⁴. В повітових містах у той час мали відбуватися вибори до міських дум, але в деяких з них вони вже розпочалися, згідно з положенням 1870 р. Тому було наказано призупинити цей процес аж до здійснення нової міської реформи. Отже, затримка у запровадженні положення 1892 р. могла призвести до загострення ситуації. Адже повітові міста залишалися на невизначений час без виборних органів влади. Так сталося в Дубні, коли у 1892–1895 рр. тут почалася криза виборної влади й напередодні здійснення нової міської реформи в 1895 р. домовласники міста навідріз відмовилися здавати квартири військовим, а городові у зв'язку з невчасною оплатою залишили службу⁵.

Стаття 22 положення 1892 р. передбачала запровадження в деяких містах Російської імперії виборних управлінь не у повному обсязі (зокрема міських дум), а в неповному вигляді – так званих міських спрощених громадських управлінь⁶. Під такою назвою виборні органи влади існували у чотирьох приватних містах губернії (Рівному, Ізяславі, Старокостянтиніві, Острозі) ще до введення нового міського положення, хоча їх діяльність і не передбачалася положенням 1870 р., а лише окремим урядовим указом від 29 квітня 1875 р.

Запровадження спрощених громадських управлінь міст згідно з положенням 1892 р., залежало від рівня надходження коштів до міського бюджету, роду занять самого населення й ступеня розвитку торгівлі та промисловості. Інформація з цих питань мала надсилатися в губернське з міських справ “присутствіє”, яке безпосередньо займалося проведенням реформи⁷.

Так, наприклад, дані, зібрані по Луцьку, дали підстави царській адміністрації включити його у перелік тих міст, в яких міське положення мало бути здійсненим у повному обсязі. Й це в той час, коли за попередні чотири роки (з 1891–1894) реальні міські доходи зменшилися на 1 800 крб. Водночас продовжувала зберігатися і значна заборгованість міста перед державою та приватними особами. Вона разом з невикористаними витратами попередніх років у 1891 р. становила 4 900 крб. Хоча, як свідчать статистичні дані за той же рік, у Луцьку досить успішно розвивалася торгівля (в місті налічувалося 445 магазинів). Нею займалися 74% міських жителів (при загальній їх чисельності – 15 751 чол.)⁸.

26 листопада 1893 р. царським урядом було затверджено список міст, у яких необхідно було обрати міські спрощені громадські управління⁹. До нього включалися всі п'ять приватних міст Волинської губернії (Дубно, Острог, Рівне, Ізяслав, Старокостянтинів), а також Овруч і Ковель.

Якщо виходити з того, що це рішення залежало від показників над-

ходжень до міського бюджету, роду занять самого населення, ступеня розвитку торгівлі й промисловості, то показники економічного та фінансового стану приватних міст поступалися відповідним показникам по Луцьку. А подальший розвиток цих міст у значній мірі гальмувався самим статусом останніх як поселень “володільницьких”. Як і раніше, в досліджуваній період жителі їх змушені були сплачувати на користь володарів міст спеціальний земельний податок – чинш. Окрім того, останні продовжували користуватися й іншими доходами від сплачуваних на їх користь податків (зокрема, так званим пропінаційним правом). Це підривало і без того низьку платоспроможність жителів міст та негативно позначалося на наповнюваності міських бюджетів. Постійні конфлікти городян з володарями міст, що виникали на економічному й фінансовому ґрунті, а також конфлікти останніх з міською владою і державною адміністрацією змусили царський уряд саме в цих населених пунктах ввести міське спрощене громадське управління в першу чергу. Водночас у решті міст Волині (Житомирі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Кременці та Луцьку) приступили до виборів управлінь у повному обсязі.

Вибори нового складу Луцької міської думи відбулися на початку 1894 р. До списків виборців було занесено 112 осіб й установ¹⁰. Згідно з новим виборчим законом, виборцями могли бути лише ті, хто в межах міста володів нерухомим майном вартістю від трьохсот карбованців, а також ті, хто займався торгово-промисловою діяльністю, маючи відповідне свідоцтво першої чи другої гільдії¹¹. З якихось причин, вірогідно, за недоїмку міських грошових зборів, у праві бути обраним у гласні було відмовлено семи особам. Таким чином, до виборів було допущено 105 претендентів, кожен з яких міг бути обраним у гласні¹². На відміну від попереднього міського положення, в новому не передбачалося обмеження кола виборців лише тими, хто сплачував грошовий збір на користь міста, але введений у ньому майновий ценз був досить високий. Тому значно менша кількість міських жителів, ніж раніше, змогла взяти участь у виборах. Так, якщо у виборах Луцької міської думи, за положенням 1870 р., могли брати участь близько 450 осіб, тобто 3% всього населення Луцька¹³, то, за положенням 1892 р., – лише 105 (0,6% міських жителів). Державна адміністрація пояснювала це тим, що відтепер до виборів буде допущено більш заможну частину населення (в першу чергу дворян), рівень освіти яких дозволить значно ефективніше працювати міським управлінням.

Відповідно до цього у міських думах зменшилася кількість гласних. Так, якщо до запровадження нової реформи в Луцькій міській думі працювали 37 гласних¹⁴, то у 1894 р. їх кількість не перевищувала 20

осіб¹⁵. А якщо до Житомирської міської думи в 80-ті рр. обиралося до 56 гласних¹⁶, то у 1901 р. до неї входило лише 36 їх¹⁷.

В містах, де вводилося спрощене громадське управління, замість дум скликалися збори міських уповноважених чисельністю від 12 до 15 осіб. Так, у 1901 р. в роботі таких зборів Дубенського міського спрощеного громадського управління брали участь 12 осіб, які володіли у межах міста нерухомим майном вартістю не менше 100 крб.¹⁸

Збори уповноважених обирали міського старосту й одного чи двох його помічників. Посада останнього поєднувала в собі як розпорядчі функції (на нього покладався обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі: він займався поточними господарськими справами, складав проекти міських кошторисів та фінансових звітів тощо¹⁹.

Діяльність міських спрощених громадських управлінь не завжди відповідала реальним потребам зростаючих міст, в яких у розглядуваний період поліпшувалися демографічні й соціально-економічні показники, розширювалося муніципальне господарство. Це зокрема стосується Рівного, в якому з 1894 р. діяло міське спрощене громадське управління. Приватновласницький статус негативно позначався на його житті, однак перешкоди поступово було подолано, і місто впевнено пішло по шляху капіталістичного розвитку. Цьому, по-перше, сприяло вигідне положення Рівного – розташування на межі двох фізико-географічних зон (Полісся та Волині), розвиток у ньому торгівлі; по-друге, через місто ще в 70-х роках XIX ст. пройшла залізниця, а у 90-х роках воно вже стало значним транспортним вузлом Волині.

Звіти волинського губернатора засвідчують, що Рівне за показниками промислового розвитку й сумами вартості торговельного обороту в середині 90-х років XIX ст. обігнало ряд інших міст краю. Так, якщо у 1891 р. сума вартості промислового виробництва цього міста становила 5,8 тис. крб., а отже, воно займало за цим показником 9 місце на Волині²⁰, то вже в 1896 р. весь Рівненський повіт завдяки своєму центру за рівнем розвитку фабрично-заводської промисловості знаходився на третьому місці у губернії²¹. Якщо в 1895 р. у Рівному кількість документів, взятих для торгівлі, становила 2 580, то вже в наступному році – 2 713. Відповідно збільшилися і грошові надходження, виручені містом від торгівлі (з 39 692 крб у 1895 р. до 41 401 крб у 1896 р.). Проте найбільш переконливим було зростання його доходів: в 1895 р. вони становили 12 027 крб, а у 1896 р. – 27 744 крб. Як бачимо, за два роки вони збільшилися в 2,3 рази²².

Це спонукало міську владу просити у волинського губернатора дозволу ввести в Рівному положення 1892 р. у повному обсязі. Для цього потрібно було, розпустивши спрощене громадське управління міста,

обрати думу та управу. Реформування міського самоуправління у Рівному самою існуючою місцевою владою було визнане своєчасним. Адже, як вважала вона, “в результаті розвитку міста громадське його управління при теперішній організації останнього, дійсно, не в змозі успішно справитися з усіма потребами, викликаними самим життям, і потребами міського благоустрою”²³.

В 1898 р. Міністерство внутрішніх справ пішло назустріч місцевій владі у цьому питанні, направивши Кабінету міністрів прохання про виключення із списку міст із спрощеним громадським управлінням Рівного й застосування до нього правил міського положення 1892 р. про громадське управління в повному обсязі²⁴.

На початку XX ст. спрощені міські громадські управління діяли у семи з тринадцяти міст Волинської губернії, зокрема в Дубні, Здолбуніві (з 1903 р. позаштатне місто Острозького повіту), Ізяславі, Овручі, Острозі, Старокостянтиніві та Ковелі.

Міська реформа 1892 р. почала запроваджуватися на Волині з 1894 р. У порівнянні з попереднім положенням 1870 р., до реалізації якого губерньська адміністрація приступила лише через сім років після опублікування правил його застосування в західних губерніях царської Росії, темпи впровадження нової реформи 1892 р. були значно вищими. Якщо у п'яти волинських містах її було здійснено у повному обсязі, то у семи обрали лише спрощені міські громадські управління. Ці рішення державної адміністрації залежали від фінансово-економічних і демографічних показників розвитку міст, а також їх офіційного статусу. Так, до списку останніх із спрощеним управлінням було включено всі приватні міста Волинської губернії. Щоправда, прискорений розвиток капіталістичних відносин не обійшов стороною й їх. Тому в деяких випадках державна адміністрація дозволила запровадити у них міське положення 1892 р. в повному обсязі. Це, зокрема, стосується і Рівного, економіка та демографічні показники якого зростали швидкими темпами.

Певна затримка у здійсненні нової реформи призвела в деяких містах до кризи влади, коли старі міські управління вже не хотіли вирішувати питань їх життя, а нові ще не встигли приступити до виконання своїх обов'язків.

У порівнянні з міським положенням 1870 р. нове положення 1892 р. значно обмежувало можливості самостійної діяльності дум, запровадивши контроль з боку державної адміністрації не лише за законністю їх рішень, а й за їх доцільністю. Введений високий майновий ценз різко обмежив і без того нечисленний корпус міських виборців найбільш заможною частиною населення. Нова міська реформа не змогла усунути всіх недоліків попередньої, а в деяких випадках виявилася більш

консервативною. Все ж таки положення 1892 р. відіграло позитивну роль у подальшому розвитку волинських міст, в яких продовжувало діяти, хоча й урізане у правах, міське громадське самоврядування.

- 1 Полное собрание законов Российской империи. - Собрание 2-е. - Т.Л. - Отд. 1-е. № 54640. - С. 462.
- 2 Центральный державный историчний архів України, м.Київ. - Ф. 442, арк. 15, оп. 549, спр. 25.
- 3 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - 1892. - № 8708. - С. 462.
- 4 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.
- 5 Державний архів Рівненської області. - Ф. 359, оп. 1, спр. 3, арк. 29.
- 6 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - 1892. - № 8708. - С. 436.
- 7 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.
- 8 Там же. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 2, 2 зв.
- 9 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XIII. - 1893. - № 10094. - С. 626.
- 10 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 131.
- 11 Полное собрание законов Российской империи. - Т. XII. - № 8708. - С. 437.
- 12 Державний архів Волинської області. - Ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 152, 152 зв.
- 13 Там же. - Арк. 24.
- 14 Там же.
- 15 Там же. - Арк. 41.
- 16 Алабин П., Коновалов П. Сборник о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. - Самара, 1888. - С. 204
- 17 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 657, спр. 55, арк. 2.
- 18 Державний архів Рівненської області. - Ф. 359, оп. 1, спр. 3, арк. 66.
- 19 Щегловитов С.Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. - СПб., 1912. - С. 450.
- 20 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 35.
- 21 Обзор Волынской губернии за 1896 год. Приложение ко всеподданейшему отчету Волынского губернатора. - Житомир, 1897. - С. 13.
- 22 Там же. - С. 21.
- 23 ЦДАК. - Ф. 442, оп. 649, спр. 49, арк. 1 зв.
- 24 Там же. - Арк. 6.

РОЗДІЛ VI

КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

О.М. Донік (Київ)

ТЕРЕЩЕНКИ – МЕЦЕНАТИ ТА ЇХ ВНЕСОК У КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ УКРАЇНИ

Зростання національної самосвідомості українського народу у другій половині XIX ст., розвиток науки і культури, поява нових напрямків у різних галузях мистецтва – все це стимулювало підвищення інтересу до означеної сфери життя суспільства та розвиток такого феномена, як меценатство.* Через меценатство громадсько-корисну справу визначні тогочасні добродійці продовжували в нових політичних та соціальних-економічних умовах виконувати важливі функції впливу на розвиток культури і мистецтва. При цьому філантропічні й культурницькі заняття тісно перепліталися та часто набували органічної єдності. Тобто меценатство – це добродійство, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчої діяльності їх діячів.

Уже з часів Київської Русі опікою над митцями переймалися відомі державні й церковні діячі, світські феодалі. Пізніше цим займалася козацька старшина, як провідна найбільш освічена верства українського народу¹. В XIX ст. цю благородну традицію продовжили кращі представники тодішньої генерації української еліти – дворянства і торгово-промислового класу. Зростання багатства та економічної могутності окремих підприємців супроводжувалися зміною їх соціального статусу. Вони з часом одворянювалися, ставали високоосвіченими людьми, пе-

* Різноманітні джерела досить стисло пояснюють термін "меценатство", сходять на тому, що він походить від імені сподвижника римського імператора Октавіана Августа патриція Гая Цильнія Мецената, який протегував багатьом видатним митцям свого часу. Відтоді ім'я Мецената стало загальним.